

Іван Ярмошик
доктор історичних наук, професор
(м. Житомир)

РЕЛІГІЙНЕ ПИТАННЯ В УНІЙНИХ ДОКУМЕНТАХ ПО ТВОРЕННЮ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ (XIV – XVI ст.)

Важливою рубіжною подією в українській історії стала Люблінська унія 1569 року, рішеннями якої було завершено майже 200-літній процес творення Речі Посполитої як держави двох народів – польського та литовського. Унійний процес стосувався у першу чергу цих двох народів та їх держаних утворень. Однак історично так склалося, що українські землі від середини XIV ст. переважно входили до складу Великого Князівства Литовського (надалі ВКЛ) та частково до Корони Польської. Тож незалежно від волі населення давніх руських земель ці процеси пасивно чи активно мусили позначитися і на його історичній долі. Суттєвою відмінністю населення руських земель від населення Корони Польської та ВКЛ була їх відмінність у віросповіданні – приналежність до православ'я. Це, безперечно, не могло не позначитися на їх політичному та правовому становищі і на внутрішніх стосунках у цих держаних утвореннях.

Вітчизняні науковці небагато уваги приділяли проблемі Люблінської унії. Першим з українських істориків висвітлив унійний процес на Люблінському сеймі М. Грушевський [1, с. 338 – 423]. Історик присвятив перебігу цих подій майже сотню сторінок друкованого тексту і дав їм негативну оцінку як ланцюгу насильств для українських земель [1, с. 414 – 415]. У радянській історіографії утвердилася думка, що Люблінська унія була поворотною віхою в історії українських земель, що викликала посилення соціального, релігійного та національного гніту на Україні, почалася активна колонізація і католизація українських земель [2]. У дусі принципів партійності та класовості радянської історіографії дано оцінку Люблінській унії у «Радянській енциклопедії історії України», де стверджується, що «Укладення унії викликало посилення соціального та національного

гноблення на Україні і піднесення визвольної боротьби українського народу проти польсько-шляхетських загарбників» і далі геть зовсім, на нашу думку, незрозуміле твердження, що Люблінська унія «призвела до тривалої боротьби між Російською державою і шляхетською Польщею» [3].

Історіографічний аналіз висвітлення проблем унії знайдемо у статті Н. Білоус [4]. У ній представлені погляди польських та українських істориків. Автор констатувала, що Люблінська унія стала поворотним пунктом в історії України і докорінно змінила політичну ситуацію в Центрально-Східній Європі. Історіографію Люблінського процесу проаналізував В.Василенко у своїй монографії [5]. Науковець висвітлив погляди польських, російських, білоруських, українських істориків, констатував широкий спектр тлумачень тих подій, зробив висновок, що спочатку інтерес до цієї проблематики визначався дією позанаукових чинників, тому дослідження зводилися до декларативних тверджень. Справжнє вивчення литовсько-польських угод розпочалося лише з кінця XIX ст., що дало змогу уточнити фактичний перебіг подій [5, с. 531]. Чи не єдиною розвідкою у сучасній історіографії спеціально присвяченою Люблінській унії є стаття Н. Яковенко [6]. У ній проаналізовані зовнішні та внутрішні фактори, які спричинили підписання унії та наслідки, які це мало для українських земель не лише у XVI, але й у першій половині XVII ст.

Досить часто в українській історіографії проблеми Люблінської державної унії розглядаються у зв'язку із рішеннями Берестейської церковної унії 1596 р. Друга розглядається як продовження процесів насильницького покатоличення та ополячення українського населення, започаткованих на Люблінському сеймі 1569 р. Все ж остання теза не підкріплюється належною фактичною базою, іноді докази відшукуються у першій половині XVII ст., хоч там виступили на історичну арену нові політичні сили українського соціуму, сформувалися нові реалії економічного, культурного життя. У цьому плані автор цієї статті поділяє думку відомого польського історика В. Томкевича, який, досліджуючи релігійні процеси в Україні у першій

половині XVII ст., зазначив, що унія православної церкви з католицькою не могла бути засобом полонізації української народності, оскільки націоналістичні тенденції лежать поза рамками діяльності церкви [7, s. 56].

Процес творення Речі Посполитої була багатоплановим, у ньому перепліталось чимало чинників, як зовнішньо- так і внутрішньополітичних. Церковну унію 1596 р не можна обмежувати лише актом утвердження на Берестейському соборі і не варто пояснювати лише релігійними мотивами. Дана стаття присвячена аналізу церковно-релігійного чинника, конкретно місця православної церкви, у об'єднавчих процесах ВКЛ та Корони Польської упродовж XIV – XVI ст.

Проблема становища православної церкви на українських землях була тісно пов'язана із політичними процесами, котрі відбувалися у ВКЛ та пізніше у Речі Посполитій. Уже від часів Галицько-Волинської держави чітко проявилася тенденція до незалежнення місцевої православної церкви від Москви та пізніше Туреччини, як держав котрі агресивно відносилися до ВКЛ та Речі Посполитої.

Яскравим прикладом цієї тенденції стало заснування Галицької митрополії Юрієм II Львовичем у 1303 р. Її утворення стало першою засадничою зміною в організації церкви на Русі, провідну роль у ній відіграло місто Володимир-Волинський і входили сюди усі західноукраїнські єпископства, навіть Білгородське в пониззі Дністра. На думку дослідників, заснування митрополії було викликано політичними причинами, у першу чергу намаганням дистанціюватися від Київської митрополії, яка підпала під вплив Московських князів. А скасування Галицької митрополії Константинопольським патріархом у 1347 р, як нібито незаконної, стало першою перемогою Москви коштом польсько-литовської Русі. Згадані вище єпископства Галицької митрополії були повернуті під владу Київського митрополита як екзарха усієї Русі, резиденція якого на той час уже була перенесена до Москви [8, s. 506].

Пізніше князь Ольгерд Гедемінович (1345 – 1377 рр) теж намагався утвердити окрему православну митрополію для ВКЛ [9, с. 387]. Однак константинопольські патріархи не погоджувалися на такі нововведення, віддаючи перевагу співробітництву з Москвою та митрополитами «усієї Русі».

Починаючи від Кревської унії 1385 р, якою започаткувався процес творення Речі Посполитої як держави двох народів, проблема церковної унії була тісно пов'язана із політичними обставинами і досить часто була предметом пильної уваги правлячих кіл. Уже одним із головних вимог поставлених перед Ягайлом стало прийняття ним особисто католицизму та поширення цього віросповідання на все ВКЛ [10, с. 1 – 3]. Це і було здійснено новим королем упродовж 1386 – 1387 рр. На думку дослідника релігійних процесів у ВКЛ та Короні Польській Яна Фіялека прийняття християнства римо-католицького обряду із Польщі, не завадило Литві зберегти і державну окремішність і рідну мову. Навпаки це сприяло укріпленню позицій литовської мови та витісненню руської (староукраїнської/старобілоруської) мови із державного діловодства та письменства Великого Князівства Литовського сприяло прискоренню культурно-освітницького розвитку, прилученню до традицій європейської цивілізації [11, с. 155].

Іще одним важливим наслідком прийняття католицизму для культурного й просвітницького розвитку Литви стало відкриття у Краківському університеті у 1400 році спеціального теологічного відділення, головним завданням якого була підготовка фахівців для литовських та руських земель. Саме через цей факт Ягайло вважається другим засновником Краківського університету (був заснований останнім королем династії Пястів Казиміром Великим у 1364 р.), навчальний заклад відтоді й отримав назву Ягеллонського [11, с. 87].

Населення руських земель після Кревської унії зберегло свою приналежність до православної віри. Намагаючись заохотити шляхту і

князівську верству до переходу у римо-католицьку віру, Владислав Ягайло у 1387 р видав грамоту, якою ним надавалися значні привілеї у господарському житті та правовому становищі [12, с. 64 – 68]. Зокрема положення грамоти передбачали феодалам – католикам можливість володіти, користуватися, продавати, відчужувати, обмінювати, давати, дарувати, згідно своєї доброї волі і побажання замки, волості, села і будинки та все чим володіють за батьківською спадщиною як володіють, користуються і використовують на основі однакових прав нобілі в інших землях Нашого Королівства Польського, щоб не було різниці у правах, оскільки така подібність робить їх підданими одної Корони.

Яскравим виявом державної підтримки римо-католицького костьолу стала Городельська унія 1413 р. У ній вперше чітко і твердо заявлено про об'єднання Корони Польської та ВКЛ у єдину державу та окреслено умови такого єднання. Умови унійного акту 1413 р передбачали поширення на шляхту ВКЛ численних економічних і політичних привілеїв, таких же якими користувалася шляхта Корони Польської. У тому числі надавалися й герби найбільш помітним представникам литовської еліти. Умовою такого упривілеювання було прийняття римо-католицького віросповідання [10, с. 60 – 72].

Поза такими умовами Городельської унії залишалися потужні й впливові княжі та шляхетські православні родини, які відігравали помітну роль у політичному житті ВКЛ, підтримки яких шукали претенденти на великокнязівський стіл у Литві. У таких умовах правителі ВКЛ змушені були відмовитися від активного тиску на руську шляхту і князів щодо їх католизації. В умовах міжусобного збройного протистояння із Скиргайлом інший претендент на верховну владу у ВКЛ Зигмунт Кейстutowич у травні 1434 р видав грамоту про підтвердження прав і привілеїв шляхті ВКЛ, якою урівнювали у правах православних і католиків у сфері господарського життя та правових стосунків [12, с. 71 – 73]. Нею зокрема передбачалося гарантування маєткових прав князів, бояр, забезпечення прав їх вдів, дітей-

спадкоємців. Це стосувалося тих володінь, які були надані князем Вітовтом та його наступником Зигмунтом Кейстутовичем. Восьмий пункт грамоти підтверджував і непорушність церковних землеволодінь. Окреслювалися й певні обов'язки князів та бояр, у першу чергу це обов'язок будувати нові, відновлювати та ремонтувати старі замки, підтримувати в належному стані воєнні шляхи. При цьому вони та їх піддані звільнялися від інших повинностей, зокрема від сплати дякла*. Окремий сьомий пункт грамоти дозволяв руській православній шляхті користуватися гербами за посередництва литовців з дозволу поляків цієї ж генеалогічної лінії. Тобто грамота поширювала геральдичний привілей Городельської унії і на руську православну шляхту, але отримати герб можна було з дозволу первісного його власника польського шляхтича [12, с. 72].

Пізніше, у 1457 р подібну грамоту змушений був видати і Король Польський, який одночасно був і Великим Князем Литовським Казимір IV Ягеллончик [12, с. 73 – 78]. Більшість положень даної грамоти підтверджують положення попереднього згаданого документа Зигмунта Кейстутовича, окреслюють такі ж обов'язки князів, шляхти, бояр. Грамота Казимира так само ж у першу чергу гарантує маєткові права князів, шляхтичів, рицарів, местничів «Великого Князівства Литовського і Руського, Жемойтівського». Звернемо увагу, що саме така назва вжита до цього державного утворення, до того ж і грамота написана староруською мовою. З-поміж маєткових гарантій згадані й земельні права церкви. Білоруська дослідниця В. Теплова цілком справедливо вважає, що 52-х річне правління короля Казимира IV було достатньо благополучним для функціонування православної церкви в умовах ВКЛ та Корони Польської [13, с. 32].

Одночасно із наданням таких привілеїв православним віруючим правителі ВКЛ, маючи на меті зміцнення внутрішнього та зовнішнього становища своєї держави, намагалися й унезалежити православну церкву

* вид продуктового податку із селян ВКЛ за земельний наділ на користь землевласника. Зазвичай стягувався зерном – житом, пшеницею, вівсом. З дозволу землевласника його можна було замінити грошовою рентою. Очевидно цей пункт грамоти не був виконаний, бо дякло стягувалося у ВКЛ до середини XVI ст..

від агресивних Московщини та Туреччини, де розміщувалися керівні резиденції цієї конфесії і які безперечно мали певний вплив на православне населення України. Однак досить часто вони стикалися з протидією як з боку Константинопольських патріархів так і папи Римського.

Так же само і проблема остаточного об'єднання Литви і Польщі в одне державне утворення, хоч і ніколи не зникала з поля зору королів Ягеллонської династії, але її остаточне її оформлення ними не форсувалося. Черговим (після Городельської унії 1413 р) кроком на шляху її творення стала Мелецька угода 1501 р, підписана новим королем Корони Польської та одночасно великим князем ВКЛ Александром Ягеллончиком (сином Казимира IV) [10, s. 142 – 147].

У преамбулі цієї угоди звернуто увагу, що усі попередні договори про унію передбачали кращі умови для Королівства Польщі, аніж для ВКЛ, що не сприяло братерській довірі. То ж умови угоди підписаної у Мельніку мали на меті поліпшити конфедераційні домовленості. Вона охоплювала ширше коло умов творення єдиної держави: статус органів управління як загальнодержавних так і місцевих, згадана проблема єдиної монети, окреслені маєткові права, судочинство тощо. Показовим є те, що окрім загальних посилянь на християнські чесноти і волю Божу, про становище церков (як католицької так і православної) в угоді зовсім не згадано. Очевидно, релігійне питання тогочасними політиками не розглядалося як визначальне на шляху творення єдиної Речі Посполитої.

У часи правління наступного короля Зигмунта I Старого проблема унії як і становища православної церкви активно не розглядалася. Остаточне вирішення процес творення Речі Посполитої знайшов у політиці останнього представника Ягеллонської династії Зигмунта II Августа і це було оформлено рішеннями Люблінського сейму 1569 р. Акти і постанови цього сейму засвідчують гостроту дискусій навколо умов об'єднання, показують усю складність заключного етапу цього процесу. Ми звернемо увагу лише на його релігійний аспект. Він, очевидно не був вирішальним у цій справі, однак

король не вважав можливим його проігнорувати. І проблемі становища православної (або як зазначено у документах грецької) церкви король приділив значну увагу. Зигмунт Август видав два привілеї у 1563 та 1568 рр, якими православні зрівнювалися у правах із католиками у межах Корони.

Проаналізувавши тодішні реалії внутрішньої та зовнішньої політики Зигмунта Августа польський історик К. Ходиницький однозначно дійшов висновку, що поява цих документів була зумовлена унійними планами Зигмунта Августа по підготовці Люблінської угоди 1569 р. Головною причиною видання цих привілеїв для православних було бажання короля полегшити справу укладання унії між Литвою і Польщею, це був один із етапів підготовки Люблінського акту [14].

Положення привілеїв були спрямовані на те, щоб розвіяти усі підозри про можливі переслідування православних у складі нового державного утворення, тому слід було ліквідувати різницю між литовським і руським суспільством. Оскільки національна різниця між руською та литовською шляхтою уже на той час зникла, лишалася лише різниця у віросповіданні. Проголошені у 1563 і 1568 рр привілеї і покликані були усунути цю перешкоду на шляху укладання Люблінської унії [14, s. 122].

К. Ходиницький прийшов до вмотивованого висновку, що характерною рисою релігійної політики Зигмунта Августа щодо православного населення Волині, Київщини були державні інтереси. Брак джерел не дозволив історику простежити особисті погляди цього короля на православну релігію, але він констатував що неприязні до греко-православного віросповідання той не відчував. Для нього була характерною повна індиферентність й толерантність у релігійних поглядах [14, s. 131].

Головною засадою внутрішньої політики цього короля було намагання зберегти окремішність руської церкви і сприймати її рівною із католицьким костьолом, тому й не помітно за часів його правління церковних унійних потуг. Єдине лише, виходячи із політичних міркувань,

король намагався обмежити контакти української церкви із московським духовенством.

Релігійне питання знайшло певне відображення в унійних рішеннях Люблінського сейму. Зауважимо, що під Люблінською унією слід розуміти комплекс документів. Нас безпосередньо цікавлять привілеї «Про землю Волинську»[15] та «Про князівство Київське»[16]. Привілеї гарантували у майбутньому державному утворенні однакові права підданих як римського так і грецького/православного віросповідання. Окремого пункту про становище православної і католицької церков документи не містили. Очевидно, Зигмунт Август вважав це питання вирішеним привілеями 1863 та 1868 років і на момент укладання Люблінських угод не актуальним.

Таким чином маємо змогу констатувати, що в ході об'єднавчих процесів по творенню Речі Посполитої релігійне питання займало помітне місце. І на його вирішення головним чином впливали політичні фактори, правителі як Корони Польської так і ВКЛ не могли його проігнорувати, чи вирішити насильницьким шляхом. У цьому плані боролися дві тенденції – одна була спрямована на незалежнення православної церкви упершу чергу від Москви і друга – поширення католицького віросповідання на провідні верстви руського суспільства.

Подальші процеси розвитку релігійних стосунків у Речі Посполитій наприкінці XVI – першій половині XVII ст., мають стати предметом окремого дослідження. Оскільки там почали діяти нові фактори: зовнішньополітичні сили (агресія Москви і Туреччини проти Речі Посполитої), криза всередині православної церкви, активізація ордену єзуїтів, поширення ідей протестантизму, вихід на політичну арену нової військово-політичної сили в особі козацтва і зростання національної свідомості українського населення. Такий складний комплекс чинників не міг не вплинути на становище православної церкви та релігійні стосунки на українських землях.

Джерела та література

1. Грушевський М. Історія України – Руси / М. Грушевський. – Т. IV. XIV – XVI віки – відносини політичні. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 338 – 423.
2. Українська Радянська Енциклопедія. – К.: Головна редакція української радянської енциклопедії, 1981. – Т. 6. – С. 250.
3. Радянська енциклопедія історії України. – Т.3. – К.: Головна редакція Української Радянської енциклопедії, 1971. – С. 40.
4. Білоус Н. Люблінська унія 1569 р: історіографічні погляди та інтерпретації / Н. Білоус. // УІЖ. – 2010. – № 1. – С. 65 – 83.
5. Василенко В. Політична історія Великого Князівства Литовського (до 1569 р.) в східнослов'янських історіографія XIX – першої третини XX ст.: Монографія / В. Василенко. – Дніпропетровськ: Національний гірничий університет, 2006. – С. 519 – 531.
6. Яковенко Н. Здобутки і втрати Люблінської унії / Н. Яковенко. // Київська старовина. – 1993. – № 3. – С. 77 – 85.
7. Tomkiewicz W. Zasięg kolonizacji polskiej na ziemiach ruskich / Władysław Tomkiewicz// Przegląd Powożeczny. – 1933. – R. L. – T. 197. – S. 32 – 57.
8. Fijałek J. Średniowieczne biskupstwa Kościoła wschodniego na Rusi i Litwie na podstawie źródeł greckich/ Jan Fijałek. // Kwartalnik Historyczny. – 1896. – R. X. – S. 487 – 521.
9. Грушевський М. Історія України – Руси / Михайло Грушевський. – Т. V. Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV – XVI віків. – К.: Наукова думка, 1998. – 704 с.
10. Akta unji Polski z Litwą 1385 – 1791. Wydali S. Kutrzeba i W. Semkowicz. – Kraków, 1932. – LVI, 571 s.
11. Fijałek J. Uchrześcianienie Litwy przez Polskę i zachowanie w niej języka ludu/ Jan Fijałek. – Kraków: druk Anczyca i Spółki, 1914. – 297 s.
12. Унія в документах: Сб./сост. В.А. Теплова, З.И. Зуева. – Минск: «Лучи Софии», 1997. – 520 с.

13. Теплова В. Брестская уния. Предистория , прчины и следствия / Валентина Теплова.// Уния в документах: Сб./сост. В.А. Теплова, З.И. Зуева. – Минск: «Лучи Софии», 1997. – С. 26 – 60.
14. Chodyncki K. Geneza równouprawienia schyzmatyków w Wielkim Ks. Litewskim. Stosunek Zygmunta Augusta do wyznania grecko-wschódniego / Kazymierz Chodyncki. // Przegląd Historyczny. – T. XXII. – Warszawa, 1919 – 1920. – S. 54 – 135.
15. O ziemi Wołyńskiej. Przywilej przywrocenia ziemie Wołyńskiej do Królestwa Polskiego // Volumina legum. Przedruk zbioru praw. – T. II. – Peterburg: nakładem i drukiem Jozafata Ohryzki, 1859. – S.80 – 84.
16. O Xięstwie Kijowskim. Przywilej przywrocenia xięstwa Kijowskiego do Korony Polskiej// Ibidem. – S.84 – 87.